

APLIKACIJA TEORIJ PRAVLJIC NA PRIMERU LEPE VIDE V SLOVENSKI MLADINSKI KNJIŽEVNOSTI

V razpravi je predstavljenih sedem različnih teorij, ki se ukvarjajo s preučevanjem ljudskih pravljic. V začetku 20. stoletja sta prevladovali dve teoriji, in sicer folkloristična (Antti Aarne, Stith Thompson) in strukturalistična (Vladimir Propp). V drugi polovici 20. stoletja je slogovno-literarna teorija Maxa Lüthija pomembno vplivala na nadaljnje raziskave v Evropi. V drugi polovici 20. stoletja se je nadaljevalo zanimanje za pravljice in psihoanalizo (Sigmund Freud). Psihoanalitična teorija Bruna Bettelheima je postala popularna, obenem tudi kritizirana zaradi povezovanja modela ljudske pravljice s spolnostjo. Različna pogleda znotraj psihoanalize sta razvila tudi Carl Gustav Jung (arhetipi v pravljicah) in Marie-Louise von Franz (arhetipi žensk), ki je svoj pristop eksplicirala predvsem na ljudskih pravljicah. Sociološki pristop Jacka Zipesa je postal vodilen v 80. in 90. letih ter je pomembno vplival na razvoj feminističnega pogleda na model ljudske pravljice in študije spolov. Predstavnice feministične teorije so Maria Tatar, Marina Warner in Clarissa Pinkola Estés. Za slednjo je značilno feministično preučevanje z izrazitim poudarkom na arhetipih. Ne obstajajo čiste teorije, ampak vsaka izmed navedenih združuje različne poglede. Motiv Lepe Vide v slovenski mladinski književnosti je eden izmed pomembnih nacionalnih motivov. V slovenski mladinski književnosti in pri književnem pouku se uporabljajo 1) ljudska pesem *Mlada Vida* (Ihan), 2) *Lepa Vida* (France Prešeren), 3) *Lepa Vida v akciji* (Andrej Rozman Roza) in 4) ljudska pravljica *Kraljevič in Lepa Vida*.

Ljudsko izročilo v svetu in doma

Zanimanje za ljudsko izročilo je močno naraslo v 19. stoletju, posebej v obdobju romantike. Za model ljudske pravljice je značilno, da se je dolgo razvijal v ustni obliki, še preden je bil zapisan v 16. oziroma 17. stoletju, najpogosteje v 19. stoletju. Prve zapise ljudskih pravljic je možno najti v srednjem veku v zbirkah Giovannija Francesca Straparole (1480–1557) *La piacevoli notti* (1566) in knjigi Giambattista Basileja *Lo cunto de li cunti overo lo trattenemiento de peccerille*

(1575–1632), znano pod krajšim imenom *Pentameron*. V 17. stoletju so začeli zapisovati pravljice, vendar ne z namenom, da bi jih brali otroci, ampak zato, da bi odrasli v francoskih aristokratskih salonih izživljali svoje fantazme predvsem v zvezi s spolnostjo. Jeanne Marie Le Prince de Beaumont (1711–1780) je leta 1756 objavila različico *Lepotica in zver – Zala in zver*. Znana je tudi zbirka Charlesa Perraulta (1628–1703) iz leta 1697, ki ji je dal tak naslov, kakor je bilo ime 12-letnemu sinu Pierra Perraulta. Najbolj znana zbirka pravljič je prva izdaja iz leta 1812 Jakoba in Wilhelma Grimma (*Kinder- und Hausmärchen*), ki sta jo brata Grimm velikokrat popravljala in izdajala. V 19. stoletju zasledimo postopen prehod od modela ljudske pravljice k modelu avtorske pravljice, na primer Hans Christian Andersen (1805–1875) je leta 1835 objavil zbirko *Pravljice za otroke*. Zbirka sicilijanskih pravljič (*Beautiful Angiola*) iz leta 1870 je bila izgubljena več kot sto let. Ameriški znanstvenik Jack Zipes jo je ob koncu 20. stoletja našel v antikvariatu in izdal leta 2006. Primerjalna analiza med zbranimi pravljičami Jakoba in Wilhelma Grimma ter Laure Gonzenbach (1842–1878) bi bila koristna primerjalna raziskava, ker ponuja številne različne interpretacije, predvsem manj patriarhalnih vrednot in več enakopravnosti med spoloma. Ženske književne osebe pri Gonzenbachovi niso submisivne, temveč se rešujejo same – ne le s pomočjo moških književnih oseb – in niso osredotočene le na domestikalno sfero.

Na Slovenskem so ljudske pravljice zbirali že v 19. in 20. stoletju (Matija Murko, Matija Valjavec, Janez Trdina, Jakob Kelemina, Karel Štrekelj, Fran Milčinski, Ivan Grafenauer, Alojzij Bolhar). V Sloveniji se s preučevanjem modela ljudske pravljice ukvarjajo različne stroke s področja etnologije, slovenistike/slavistike (Milko Matičetov, Pavle Merku, Niko Kuret, Zmaga Kumer, Marko Terseglav, Marija Stanonik,¹ Marija Cvetek, Marjetka Golež Kaučič, Monika Kropelj, Roberto Dapit idr.), literarne vede (Marjana Kobe, Darka Tancer Kajnih, Vida Udovič Medved idr.), avtorstva in uredništva (Lea Fatur, Kristina Brenkova, Marjan Tomšič idr.), pripovedovalstva (Anja Štefan idr.). Posodobljeno zanimanje za ljudsko izročilo je obenem zagotovilo, da četudi je ljudsko izročilo znano, so novi pogledi vedno mogoči in zaželeni.

Metodologija raziskovalnega dela

Metodologija raziskovalnega dela temelji na deskriptivni in analitično-interpretativni raziskovalni metodi. Postopek obdelave podatkov obravnavanih mladinskih besedil *Lepe Vide* (ljudske inačice iz Ihana, Kranja, Kroke, Prekmurja, Cerovca, štajerske inačice, ljudske pravljice *Kraljevič in Lepa Vida*² ter Prešernove in Rozmanove inačice) je zajemal značilnosti kvalitativne analize, metode besedilne analize in primerjalne analize besedil. V širši raziskavi so

¹ Serija knjig iz zbirke *Glasovi*.

² Slovenska pravljica z naslovom *Kraljevič in Lepa Vida* ni najbolj reprezentativna slovenska pravljica, vendar je v pričujoči razpravi pomembna zaradi imena *Lepe Vide*.

uporabljeni tudi druga besedila z motivom Lepe Vide iz književnosti za odrasle, vendar niso predmet pričujoče raziskave.³ Raziskovalni problem je bil iskanje skupnih značilnosti in različnih inačic v analiziranih besedilih, ki so namenjena predvsem mlademu bralcu. To so predvsem ljudska pesem iz Ihana, Prešernova, Rozmanova in ljudska pravljica o Lepi Vidi.

Motiv Lepe Vide v ljudskih in avtorskih besedilih

Motiv Lepe Vide v slovenski mladinski književnosti je prišel iz t. i. nemladinske književnosti ali književnosti za odrasle, zato ga lahko imenujemo mladinska književnost, ker je v procesu literarne recepcije postal t. i. mladinsko branje tako kot številna besedila iz starejše in novejše slovenske književnosti.⁴ Bistvena razlika različnih inačic besedila je predvsem v zaključku, ki je pesimističen ali optimističen. Le-ta govori o izvoru njenega nastanka. Tragičen zaključek govori o večji povezanosti motiva z mitološkim izročilom, optimističen zaključek pa o večji povezanosti s pravljичnim izročilom. Motivika Lepe Vide v slovenski mladinski književnosti je pojmovana kot seštevek različnih motivnih prvin in bi potrebovala nekaj stoletij razvoja, da bi dobila prevladujočo obliko ter ustvarila ravnovesje med različnimi motivnimi prvinami in relativno stalnostjo inačice:

1. Ljudska pesem *Mlada Vida*, inačica iz Ihana, je najpogosteje vključena v antologije ljudske pesmi za mlade. Le-ta se tragično zaključí z naslednjimi verzi »... *sredi morja je v vodo skočila*«.
2. Kranjska inačica ljudske pesmi *Lepa Vida* se zaključí resno, vendar ne tragično: »... *se po sinku, oči, mož' jokala*«.
3. Ljudska *Lepa Vida* iz Kroke ima optimističen zaključek, ko jo *solnce* pripelje na dom, kar potrjuje domnevo, da gre za prvino motiva sonca in lune, ki je v nekaterih kulturah vodilen, v slovenski pa le omenjen.
4. Ljudska inačica *Lepe Vide* iz Prekmurja se zaključí srečno »... *kraljuje v devet gradov / lepoj Vidoj neštrašljivoj*«.
5. Različica iz Cerovca ima optimističen zaključek: »... *zdaj pa svetla boš kraljica*«.
6. Ljudska *Lepa Vida* iz Štajerske se tudi optimistično zaključí: »... *ki kraljuje v devet gradih / z lepoj Vidoj nestrašljivoj*« Ravno zadnja beseda govori o oddaljenem, vendar prisotnem motivu t. i. pogumnih in junaških deklic.
7. Ljudska pravljica z naslovom *Kraljevič in Lepa Vida* iz Porabja je oddaljen

³ Josip Jurčič: *Lepa Vida*; Ivan Cankar: *Lepa Vida*, Rudi Šeligo: *Lepa Vida* idr.

⁴ Gre za besedila, ki so postala tudi del kanona mladinske književnosti, predvsem France Prešeren: *Povodni mož*, Fran Levstik: *Martin Krpan*, Ivan Tavčar: *Visoška kronika* idr. V učnem načrtu za slovenščino iz leta 1998 in osnutku le-tega iz leta 2007 so del učnega načrta v tretjem triletnju avtorji, npr. Primož Trubar (*Katekizem z dvema izlagama*, *Evangelij po sv. Mateju*), Adam Bohorič (*Zimske urice proste*) idr. Iz novejše književnosti pa Anton Tomaž Linhart, Valentin Vodnik, France Prešeren, Simon Jenko, Janko Kersnik idr. Iz svetovne književnosti so nemladinski avtorji postali mladinsko branje, npr. Homer, Shakespeare, Tolstoj idr.

motiv Lepe Vide, ki se bolj povezuje s književno osebo v naslovu, manj pa motivno ali vsebinsko. Zaključni se srečno: »*Pa sta tako še sedaj v tistem gradu na hribu, če še živita.*«

8. V avtorski pesmi Franceta Prešerna z naslovom *Lepa Vida* je dramatičen, vendar ne tragičen zaključek »... *se po sinku, oču, mož jokala*« pomenljiv predvsem zaradi avtobiografskih prvin.
9. V subverzivni pesmi Andreja Rozmana Roze z naslovom *Lepa Vida v akciji* lahko zaključek »... *in stvar bi srečno se končala*«, ki je izražen s pogojnikom, prav tako nakazuje tragičnost.

Motiv Lepe Vide v slovenski književnosti za odrasle je predmet številnih interpretacij, ki viktimizirajo glavno junakinjo, motiv je tudi seksualiziran in obravnavan s patriarhalnega stališča. Tine Hribar⁵ govori o »drami hrepenenja«, Jože Snoj o tem, da je »*Lepa Vida /.../* grob slovenskih literatov«, in Taras Kermauner, da gre v motivu za »demonično moč hrepenenja«. Motiv Lepe Vide v mladinski književnosti ima poudarjene druge motive, ki so medkulturni in temeljijo na antičnih značilnostih.

Nekateri motivi v mladinski *Lepi Vidi* so univerzalni, zato imajo večjo možnost aplikacije v določeni kulturi, hkrati pa ohranjajo relevantne osnovne motivne značilnosti. Jack Zipes v knjigi *Why fairy tales stick?* (2006) pravi, da preživijo le tisti pravljичni motivi, ki so najbolj prilagodljivi. Pravljične motive imenuje pravljični geni oziroma *memi*, ki so osnovne pravljične enote.

Teorije pravljic in motiv Lepe Vide

V Oxfordovem priročniku pravljic, ki ga je uredil Jack Zipes, je navedenih šest glavnih teoretičnih pogledov predvsem na model ljudske pravljice. Teorije pravljic je treba poznati, četudi se znanstveniki najpogosteje istovetijo le z enim ali kombinirajo dva teoretična tipa, npr. C. P. Estés. Pri preučevanju motivov, ki jih lahko zasledimo v pravljicah ali pesmih, je treba primerno uporabiti več pristopov, ker je vsak pristop le parcialen in interpretira besedila le z enega zornega kota.

⁵ Ponazoritev subjektivne interpretacije v književnosti za odrasle, ki se je v razmišljanju oddaljila od bistva motiva Lepe Vide, je mogoče najti v monografiji Tineta Hribarja (1983) *Drama hrepenenja (od Cankarjeve do Šeligove Lepe Vide)*. Avtor je zapisal: »*.../ usoda hrepenenja /.../ Hrepenenje kot vesoljska energija /.../ Molk je prvo zatočišče hrepenenja. /.../ Molk daje prostor hrepenenju in mesto čistemu užitku, toda ta molk je molk besede. /.../ Zato je tudi predstava o spojitvi moškega in ženske v istem (Orgazmu) čista utvara. /.../ Ali pa naj bo celo nenaden en-res-dober-fuk, orgazem, ne bo nikoli isti, temveč dvojen. /.../ Luknja besede je potemtakem prav v tem, da tistega, kar obljublja, ni.*« (189.) »*Prekoračene (transcendiranje) imaginarnega očetovskega zakona, tj., celokupnosti zakonov normalnosti, v kar je v eni svojih razsežnosti vseskozi zagnala tudi Vida, nikakor ni nemogoče. Dogaja se kot upor zatrite čutnosti, kot upor potlačene materinsko-ženske naravnosti ali telesnosti.*« (191.)

Folkloristična teorija

Prvi je folkloristični pristop,⁶ glavna predstavnika sta finski znanstvenik Antti Aarne (1867–1925) in ameriški raziskovalec Stith Thompson (1885–1976). Thompson je eden izmed vodilnih znanstvenikov na področju ljudskega izročila. Napisal je številne knjige, vendar je njegova najbolj znana *Motif-Index of Folk-Literature*, ki jo je začel objavljati med letoma 1932 in 1937. Kot osnova mu je služil indeks motivov finskega folklorista Anttija Aarneja, prvič objavljen leta 1910, ki ga je Thompson prevedel leta 1928 ter mu dodal nove motive in podmotive. Razširjena različica je izšla leta 1961 in je v svetu znana kot Aarne-Thompsonov indeks ali AaTh ali še krajše AT. K začetnicam se ponavadi doda še številka motiva, na primer motiv AT 303 (motiv dvojčkov), AT 327 (motiv Janka in Metke), AT 410 (motiv Trnuljčice), AT 425 (motiv lepoticice in zveri oziroma motiv živalske(ga) neveste/ženina), AT 709 (motiv Sneguljčice). Leta 2004 je nemški znanstvenik Hans-Jörg Uther dopolnil indeks, ki se odslej imenuje Aarne-Thompson-Uther ali ATU-sistem.⁷ Najpogostejši motivi, ki se pojavljajo v pravljicah, so motivi o pametnih in neumnih (185), čarobni motivi (158), čudežni (83) in mitološki motivi (33), (ne)srečni preobrati (31), prevare (20), preizkušnje (18), priložnosti in usode (18), živalski motivi (12), tabuji (10), humor (10). Frekvenco manj kot 10 imajo motivi velikanov, mrtvecev, religij, spolnosti, mešani motivi, motivi krutosti, napovedi prihodnosti, ujetnikov in beguncev, nagrad in kazni, značajske značilnosti in narave življenja.

Stith Thompson navaja naslednji seznam motivov: mitološki, živalski, tabuji, čarobni motivi, motivi o čudežih, motivi o velikanih, motivi o preizkusih, o pametnih in neumnih, o pridobivanju modrosti, o bistri zgovornosti, iznajdljivosti, neumnosti, prevare, (ne)srečni preobrati, napovedi prihodnosti, priložnosti in usoda, npr. dogovori in igre na srečo, poti do sreče in različne usode, (ne)srečna naključja, skrivnost, zaklad, družba, nagrade in kazni, ujetniki in begunci, krutost, maščevanje, spolnost in ljubezen, (ne)enakost, religiozni motivi, človeške lastnosti, humor ter različne skupine motivov. Poglobljeno raziskavo in folkloristično metodo motiva Lepe Vide v književnosti za odrasle je uporabil Ivan Grafenauer v monografiji *Lepa Vida: študija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi* (1943).

Folkloristična teorija je bila predmet številnih kritik, češ da le našteva motive in ne razlaga njihovega pomena. Za osnovno analizo motivike je aplikacija teorije primerna za ljudsko slovstvo ne glede na to, ali gre za prozo ali poezijo. Številni motivi ali motivne prvine so se samostojno razvijali v različnih kulturah ter so se jim kulturno prilagajali. Različice istega motiva lahko najdemo v različnih zvrsteh

⁶ Ta pristop je podrobneje opisal Jack Zipes v knjigi *The Oxford companion to fairy tales: the western fairy tale tradition from mediaeval to modern* iz leta 2002.

⁷ Pri Hans-Jörg-Utherjevem indeksu iz leta 2004 je sodelovala tudi slovenska etnologinja, dr. Monika Kropelj, ki raziskuje ljudske pravljice na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

ljudskega izročila – poeziji, prozi in dramatici, pa tudi v različnih kulturah. Aplikacija folkloristične teorije na primeru analize motivike Lepe Vide odkrije, da je Lepa Vida (npr. v Prešernovi inačici) seštevek različnih motivov. V književnosti za odrasle je osnovni motiv Lepe Vide hrepenenje, ki je le eden izmed motivov, ki niti ni prevladujoč in oža različne interpretacije motivike Lepe Vide le na eno razsežnost. Motiv hrepenenja je lirski tip motiva, ki je značilen za različne kulture in se pojavlja v Angliji, Grčiji. Ugotovimo lahko, da je motivika Lepe Vide v mladinski književnosti, kjer se ljudska pesem iz Ihana, Prešernova in Rozmanova inačica najpogosteje uporabljajo v tretjem triletju, sestavljena iz različnih motivov ter različic in kulture, v kateri je odvisna vodilnost določenega motiva. Ljudska pravljičnica *Kraljevič in Lepa Vida* se v šolski praksi uporablja v prvem in drugem triletju. Treba je omeniti, da izhajajo v založbi Prešernova družba Prešernova pesemska besedila v slikaniški knjižni izdaji. Slikanice kot knjižna oblika literarnih besedil so literarnoreceptijsko najprimernejše za predšolske otroke in učence v prvem triletju. V predšolskem in začetnem šolskem obdobju⁸ kot pravljična besedila uporabljajo tudi *Lepo Vido* v Prešernovi inačici z ilustracijami Jelke Reichman ter *Povodnega moža* in *Turjaško Rozamundo*.

Če obravnavamo Prešernovo inačico kot temeljno inačico *Lepe Vide*, namenjeno mlademu bralcu, lahko v njej najdemo številne motive, ki so sestavni del motivike Lepe Vide in bodo predstavljeni v nadaljevanju. Nekateri motivi so nadrejeni v nekaterih inačicah, npr. motiv živalskega ženina v slovenski pravljičnici *Kraljevič in Lepa Vida*. Le-ta bi funkcionirala, tudi če deklifici ne bi bilo ime Lepa Vida, toda za pričujočo raziskavo je zanimiva predvsem zaradi tega. Motiv hrepenenja je preveč poudarjen v slovenski književnosti za odrasle. V mladinskih inačicah je v bistvu stranski in ne vodilni motiv. V varianti ljudske pesmi iz Prekmurja je motiv sonca živalskega ženina oziroma kače dominanten. Štrekelj je v zbirki slovenskih ljudskih pesmi (1980) pod motivom Lepe Vide zbral šest inačic (tri inačice iz Kranja, po eno iz Kroke, Prekmurja in Cerovca).

1. Motiv hrepenenja zajema hrepenenje po znanju, beg pred nezaželenim ljubimcem/možem/poroko, čarobno glasbo, ki sproži hrepenenje, čaroben objekt, ki sproži hrepenenje/željo; hrepenenje/željo po življenju; hrepenenje/željo kot izvorni greh (ženska želja); hrepenenje/željo po vrnitvi domov – domotožje; izbiro med dolžnostjo in željo; obglavljanje žensk

⁸ V procesu literarne recepcije so Prešernove pesmi postale tudi del kanona slovenske mladinske književnosti, učnih načrtov in beril za književni pouk v osnovni šoli. V učnem načrtu za slovenščino (1998) in osnutku učnega načrta za slovenščino (2007) je France Prešeren avtor, kar pomeni, da učenci v tretjem triletju devetletke poznajo besedila literarnega kanona (*Povodni mož*). V učnih načrtih so predlagane tudi naslednje: Prešernova pesemska besedila *Uvod h Krstu pri Savici*, *Turjaška Rozamunda*, *Povodni mož*, *Apel in čevljar*, *Gazele* (6), *Glosa* in *Zdravljica*. Poleg predlaganih pesmi se v devetletki uporablja tudi nekatere Prešernove pesmi, ki so izšle v slikaniški knjižni obliki z ilustracijami. Balada *Povodni mož* kot slikanica se uporablja tudi v predšolskem in osnovnošolskem obdobju (*Dohtar, ti jezični dohtar*, *Krst pri Savici*, *Lenora*, *Pesem od lepe Vide*, *Sonetni venec*, *Sveti Senan/Nuna in kanarček*, *Turjaška Rozamunda*, *Zdravilo ljubezni*, *Zmerom svojo goni slavček*).

zaradi hrepenenja/želja – žensko hrepenenje/ženske želje; smrt zaradi hrepenenja/želje; vila hrepeni/se želi vrniti v vilinsko deželo; vila umre zaradi hrepenenja/želje; vilinec izzove ljubezensko hrepenenje s pihanjem v rog; motiv ugrabitve. V motiviki Lepe Vide in njenih različicah v mladinski književnosti lahko najdemo tudi motiv ugrabitve, ki je povezan in hkrati oddaljen od motiva Lepe Helene. Motiv ugrabitve je neke vrste stalnica med motivi, le ugrabitelji, ki so najpogosteje moškega spola, se razlikujejo, in sicer: bela maska, čarovnik, demon, gusar, kača, krokar, leopard, opica, povodni mož, tiger, trgovec, Turek, ujeda, velikan, zasledovalec, zmaj in zelo redko ženska.

2. Izrazit motiv v *Lepi Vidi* in različicah je motiv živalskega ženina oziroma živalske neveste, tudi slovenska pravljica *Kraljevič in Lepa Vida* je motivno-tematsko bližja temu motivu kot motivu hrepenenja, npr. *Amor in Psiha*, *Deklica in Kač*, *Janček Ježek*, *Kraljevič in Lepa Vida*, *Lepi neznanec*, *Lepotica in zver*, *Povodni mož*, *Princ Rak*, *Sin jež*, *S kačo se je oženil*, *Zala in zver*, *Žabji kralj ...* Poleg ljudskih pravljic najdemo podoben motiv živalskega ženina oziroma živalske neveste v avtorski pravljici H. C. Andersena *Senca* in pravljici O. Wilda *Ribič in njegova duša*. Obe avtorski pravljici sta modifikaciji osnovnega motiva in sta mojstrsko prikazani v obeh besedilih.
3. V motiviki Lepe Vide lahko najdemo tudi motiv (dogovorjene) poroke, ki je zelo znan, razširjen in izrazito medkulturn, npr. krščanske in židovske, male morske deklice s človekom, med (ne)enakimi, nebom in zemljo, severom in jugom, soncem in luno, mladim dekletom in starcem, osebe z živaljo, samožrtvovanje deklet s poroko, z neumno osebo, z vilo idr.
4. V *Lepi Vidi* je izrazit motiv, ki ga v folkloristični teoriji Stitha Thompsona najdemo v skupini motivov, imenovani motiv kupčije/pogodbe/trgovanja in številnih podmotivov, npr. bolna kupčija, hudič pride po nevesto, hudičeva kupčija, pogodba s hudičem (J. W. Goethe: *Faust* oziroma *Mefisto*, H. C. Andersen: *Senca*, O. Wilde: *Ribič in njegova duša ...*), lažna obljava, lažniva kupčija, neumen dogovor (*pleasure princip*), skrita kupčija, pogodba s hudičem, prodaja duše/hudiču – previsoka kupnina.
5. Peti motiv je motiv izgnanstva, ki je znan motiv (C. P. Estés), npr. Urška v *Povodnem možu*, *Turjaška Rozamunda* (samostan) idr.
6. Šesti motiv je motiv preizkusa/testa (C. G. Jung).
7. Sedmi motiv je motiv ženske nezvestobe, ki je zelo kruto kaznovan v primerjavi z motivom moške nezvestobe, ki je družbeno sprejet kot dejstvo in ne zločin: nezvestoba med bogovi, kaznovanje ženske nezvestobe, zavračanje vile zaradi nezvestobe, umor nezveste (žene) – *Tisoč in ena noč*, smrt moža zaradi ženine nezvestobe, umor boginje zaradi nezvestobe.
8. Motiv kršitve prepovedi oziroma kršitev tabuja – pri tem motivu je treba omeniti, da so kršiteljice tabujev bolj kaznovane, kršitelji pa manj. Kršitev tabujev je v večini ljudskih pravljic pojmovana kot zločin, na osnovi katerega sledi kazen. Pri *Lepi Vidi* je takšen že sam odhod od doma (Lepa Vida je zapustila sina in moža), potovanje (barka), v nekaterih kulturah je tabu tudi

pranje perila (*plenice prala*) in umivanje. Zato so najpogostejše kršiteljice kaznovane, kazen pa je bila odhod v podzemlje, ohromitev (žensk), skrivna bolezen (*srčna žalost*), smrt/samomor (*v vodo skočila*), večno spanje (Slovenska ljudska pravljica: *O speči kraljični in čudodelnem ptiču*), ženska prodaja sebe, da gre čez vodo/reko idr.

9. Motiv kaznovanja je eden izmed izrazitih motivov v *Lepi Vidi*, ki je poudarjen v zaključku ljudske pesmi iz Ihana, tudi v Prešernovi *Lepi Vidi* najdemo motiv kaznovanja, in sicer samomor (*Mlada Vida*), izgnanstvo, smrt (npr. Urška v Prešernovi baladi *Povodni mož*), kaznovanje z delom (F. Milčinski: *Zvezdica Zaspanka*), telesno kaznovanje (skrivna bolezen) idr.

V motiviki Lepe Vide v slovenski mladinski književnosti bi se zagotovo našli še drugi motivi, kar je odvisno od drugače, kraja in časa nastanka, medkulturnega prostora, ki govori o stiku dveh kultur. Nedvomno je klasifikacija motivov, ki temelji na Thompsonovi teoriji, dragocena, ker lahko na osnovi aplikacije le-teh naredimo seznam prevladujočih motivov v posameznem besedilu, kar je osnova za primerjalne analize in druge raziskave.

Strukturalistična teorija

Strukturalistična teorija je značilna za ruskega formalista Vladimirja Proppa in njegovo knjigo *Morfologija pravljice* (1928, v slovenščini 2005). Bistvo Proppove teorije je, da poleg znamenitih 31 funkcij nastopajočih oseb (stalnic v ljudskih pravljicah in odnosa posameznih stalnic), ki se ponavljajo v skoraj vsaki ljudski pravljici, nastopa tudi sedem likov v pravljici (pošiljatelj, prejemnik, subjekt, objekt, pomočnik, nasprotnik, lažni junak).⁹ Propp je kot tipičen predstavnik ruskega formalizma ugotovil nekaj stalnih in nekaj spremenljivih sestavin v modelu ljudske pravljice. Prve je poimenoval dejanja ali funkcije, ki so nespremenljive in jih je 31, spreminjajo se le nosilci ali liki v pravljici, ki te funkcije uresničujejo, teh je skupno sedem. Za svoj čas je inventivno in pronicljivo ugotovil, da je za preučevanje modela ljudske pravljice izjemno pomembno: 1) KAJ (dejanje, aktivnost) delajo liki v pravljicah, 2) KDO (osebe, vršilci dejanja) kaj dela in 3) KAKO (način dejanja).¹⁰ Propp je na osnovi pripovedi in pojavljanja ključnih dogodkov pokazal shematičnost modela ljudske pravljice, ki ga imenuje čarobna pravljica (*volšebnaja skazka*). Odkril je nespremenljivost enaintridesetih funkcij (sestavni delov ali dejanj nastopajočih oseb v pravljici), linearno zaporedje funkcij in število sedmih spremenljivih

⁹ Tako je ključne termine oziroma poimenovanja nastopajočih oseb prevedel Drago Bajt, Lijana Dejak pa je iste termine prevedla drugače: škodljivec, darovalec, pomočnik, carična in njen oče, pošiljatelj, junak in lažni junak.

¹⁰ Treba je omeniti delno objavo Proppa v knjigi *Ruski formalisti* iz leta 1984, prevod odlomka in razlago le-tega pa je prispeval Drago Bajt. Z njegovim prevodom se je uveljavila tudi terminologija, ki temelji na Proppovi knjigi. Terminologija v prevodu celotne Proppove knjige (prevedla jo je Lijana Dejak) se v nekaterih elementih razlikuje od prevoda ključne in uveljavljene terminologije Draga Bajta (1984).

vlog, razdeljenih med konkretnimi osebami v modelu ljudske pravljice. Le-te se lahko tudi združujejo v skupine. Njegova strukturalistična analiza je imela velik vpliv na številne znanstvenike in strokovnjake na začetku 20. pa tudi 21. stoletja in nedvomno spada med nepogrešljive študijske pripomočke.

Če apliciramo Proppovo teorijo na motiv Lepe Vide, vidimo, da je že začetek *Lepe Vide* tipičen za tip t. i. čarobne pravljice, za katero je značilna kršitev prepovedi z opombo, da gre pri ljudski pesmi *Mlada Vida* za prepoved patriarhalne družbe, da žena ali ženska zapusti otroka in moža.

V slovenski pravljici *Kraljevič in Lepa Vida* lahko zasledimo v strnjeni obliki vseh enaintrideset Proppovih funkcij ali stalnic v pravljici (dejanja v obliki samostalnika), in sicer:

1. eden od članov družine odide od doma – oče kralj je odsoten na začetku pravljice; kraljevič po kršitvi prepovedi tudi odide, in sicer na njivo, kjer raste proso;
2. junaku nekaj prepovejo – mati priganja kraljeviča, naj gre k maši oziroma mu posredno prepove, da zjutraj spi;
3. kršitev prepovedi – kraljevič dvakrat krši prepoved: dvakrat ne vstane zjutraj in dvakrat ne gre k maši;
4. škodljivec poizveduje – jezna mati škoduje sinu, in sicer tako, da ga prekolne (začara) v kačo;
5. škodljivcu izdajo podatke o njegovi žrtvi – mati zve, da ne ona ne mož ne moreta rešiti žrtve – kraljeviča kače;
6. škodljivec poskuša prevarati svojo žrtev – kraljica se prestraši: ko je spet odprla izbo, se je po njej že zvijala in plazila kača, zato se kraljica prestraši in obljubi, da bodo tistemu, ki bo odrešil njenega sina, dali toliko denarja, kolikor ga bo prosil;
7. žrtev nasede prevari in s tem nehote pomaga sovražniku – kraljevič se prelevi v kačo, in tako postane junak žrtve;
8. škodljivec prizadene enega ali škoduje enemu od družinskih članov (enemu od družinskih članov nekaj manjka, nekaj hoče imeti) – mati je zaklela sina v kačo;
9. junak izve za nesrečo ali manko, nekdo se obrne nanj s prošnjo ali ukazom, ga nekam pošlje – kraljevič ugotovi, da ga oče in mati ne moreta rešiti (spremeniti nazaj v kraljeviča);
10. iskalec privoli ali se odloči za odpor – kraljevič kača ve, da ga bo rešila junaška Vida, ki se »bo danes rodila«;
11. junak zapusti dom – kraljevič zapusti dom in odide na njivo s prosom (trikrat);
12. junaka preizkušajo, izprašujejo, napadajo ter ga tako pripravljajo na čudežno sredstvo ali pomočnika – Lepa Vida pride trikrat na njivo s prosom in tretjič v brazdi vidi veliko kačo;
13. junak se odzove na dejanja prihodnjega darovalca – kraljevič kača prosi Lepo Vido, naj se ga ne boji, ker ni huda kača;

14. junak prejme čudežno sredstvo – kraljevič kača reče Vidi, naj se usede na tla, da se splazi k njenim nogam in ji bo povedal, kaj naj stori, da ga odreši;
15. junaka nekdo prenese, dostavi ali privede na kraj, kjer je objekt iskanja – Lepa Vida se usede na tla, kača se splazi k njenim nogam in ji pove za kraj – grad na visokem hribu;
16. junak in škodljivec se neposredno spopadeta – pravega spopada v resnici ni, so manjši spopadi ali sprijaznjenost z usodo začaranosti/prekletstva v kačo;
17. junaka zaznamujejo – kraljevič je zaznamovan, in sicer tako, da je spremenjen v žival – kačo;
18. škodljivec je premagan – mati oziroma materina zakletev je premagana;
19. premostitev prvotne nesreče, zapolnitev manka – Lepa Vida rešuje in na koncu reši kraljeviča kačo in tako premosti prvotno nesrečo;
20. junak se vrne – kraljevič kača trikrat pride na njivo s prosom;
21. junaka zasledujejo – kraljeviča v resnici ne zasledujejo;
22. junak se reši zasledovanja – kraljevič se ne reši zasledovanja, ker tudi ni zasledovalcev;
23. junak prispe domov ali v drugo deželo, ne da bi ga prepoznali – kraljevič je bil kača približno štirinajst let, dokler Lepa Vida ni bila stara štirinajst let;
24. lažni junak postavi neutemeljene zahteve – funkcijo lažnega junaka ima lahko kača;
25. junaku naložijo težko nalogo – Lepa Vida s tremi enoletnimi leskovimi šibami udarja kačo;
26. naloga je rešena – Lepa Vida trikrat udari kačo z leskovo šibo, ki jo potem mora odvreči, in tako reši nalogo;
27. junaka prepoznajo – kača se spremeni v kraljeviča, ki ga prepoznata kralj in kraljica oziroma oče in mati;
28. junaka razkrinkajo – lažni junak (kača) se prelevi v pravega junaka (kraljeviča), čemur sta priča kralj in kraljica, ki sta »bila zelo vesela«;
29. junak dobi novo podobo – kača se spremeni v kraljeviča;
30. škodljivca kaznujejo – mati ni kaznovana kot v številnih ljudskih pravljicah; na začetku je rečeno »kraljica se je prestrašila«;
31. junak se poroči in zasede carski prestol – kača se spremeni nazaj v kraljeviča, ki se poroči z rešiteljico (darovalko) Lepo Vido: »*kralj in kraljica sta bila zelo vesela in naredili so veliko svatbo*«.

Na osnovi Proppove teorije bi v slovenski pravljici *Kraljevič in Lepa Vida* lahko našli vseh sedem protagonistov, in sicer: škodljivca (mati), darovalca (Lepa Vida), pomočnika (šiba, proso), carično (Lepa Vida), pošiljatelja (kraljevič), junaka (kraljevič), lažnega junaka (kač/a). Lik kraljeviča v slovenski pravljici *Kraljevič in Lepa Vida* je kombinacija junaka iskalca in junaka žrtve. Tudi v inačicah ljudske in Prešernove pesmi lahko najdemo pravljíčne elemente, vendar v manjši meri. Za nadaljnje raziskovanje bi bile zanimive inačice ljudske pesmi v zbirki Karla Štreklja, in sicer *Lepa Vida* (prekmurska) in *Lepa Vida* (iz Cerovca), ki sta tesno povezani z ljudsko pravljico *Kraljevič in Lepa Vida*, manj pa z ljudsko pesmijo *Mlada Vida* (Ihan) in Prešernovo *Lepo Vido*.

Literarna teorija

Tretja, tj. literarna teorija je pristop švicarskega strokovnjaka Maxa Lüthija (*Das Europäische Volksmärchen: Form und Wesen*, 1947, v angleščini *European folk tales: the form and structure*, 1987). Slovenska znanstvenica Marjana Kobe je v monografiji *Pogledi na mladinsko književnost* iz leta 1987 slovensko javnost seznanila z literarno teorijo Maxa Lüthija. Njegovih pet značilnosti je dopolnila z dodatnima dvema (enodimenzionalnost, površinskost, abstraktnost, izolacija in univerzalna povezanost, sublimacija in vsevklučenost) in jih tako prilagodila v sedem značilnosti modela ljudske pravljice: tipičen začetek (*nekoč davno, pred davnimi časi, enkrat*) in zaključek (*in potem sta živela srečno do konca svojih dni*), nedoločen čas (*nekoč, pred davnimi časi*) in kraj (*nekje, za devetimi gorami, za devetimi vodami, v gozdu, v gradu*), literarni liki (*kralj, kraljica, princ, princesa, kmet, pastir, deklica*), moralna osnova (*dobro, zlo*), zgradba dvojnosti (*dva brata, dve sestri*) ali trojnosti (*trije brati, tri hčerke; trikrat, tri vile, trije grahi, tri želje, tri peresa*), čarobni predmeti (*besede, prstan*) in enodimenzionalnost. Njegova definicija modela ljudske pravljice, v kateri pravi, da je pravljica nerealna, ampak ni neresnična, je tudi predmet znanstvenih vprašanj, kar pomeni, da je dogajanje v pravljici nerealno glede na stvarnost, vendar je resnično glede na literarno stvarnost. Najbolj znana je kategorija enodimenzionalnosti (dogaja se na eni ravni oziroma dimenziji), ki so jo sprejeli vsi znanstveniki, kar pomeni, da je celotno dogajanje (čas, prostor, osebe, predmeti) na ravni čudeža. Kot pogost primer enodimenzionalnosti se navaja prizor iz ljudske pravljice *Rdeča kapica* J. in W. Grimma. Rdeča kapica se ne začudi, ko sreča volka, z njim se pogovarja, kar pomeni, da se zgodba dogaja na ravni čudeža. Razlika med modelom ljudske pravljice, kjer se vsa zgodba dogaja v eni dimenziji, in modelom sodobne pravljice je torej v tem, da se v sodobni pravljici zgodba najpogosteje dogaja na dveh ravneh ali dveh dimenzijah – doživljajski in domišljijski oziroma realni in fantastični. V modelu ljudske pravljice pa ostaja le na fantastični ravni¹¹ oziroma ravni čudeža.

1. Začetek in konec:

- *Mlada Vida* – ni tipičen pravljичni začetek, tudi zaključek je nesrečen, kar govori o večji navezanosti na mitsko in manj na pravljичno izročilo;
- *Lepa Vida* – ni tipičnega začetka, ampak je začetek *in medias res*;
- *Kraljevič in Lepa Vida* – tipična začetna poved: *Nekoč je živel ...* in tipičen tradicionalno pravljичni zaključek s poroko.

2. Čas in prostor sta nedoločena:

- *Mlada Vida* – morje, beli pesek, pisana barka, na osnovi besede *sveti križ* posredno sklepamo na čas in kraj dogajanja (krščanstvo);
- *Lepa Vida* – posredna določenost časa in kraja v besedilnih signalih, npr. cesarič, dojeti mladega kraljiča, kupa zlata, morje, ime Vida, plenice, prod,

¹¹ Gl. C. G. Jung, 2001: *The Phenomenology of the Spirit in Fairytales in Four Archetypes: Mother, Rebirth, Spirit*.

- španska kraljica, zamorec, zibati, žerjavi;
- *Kraljevič in Lepa Vida* – naslednje jutro, nekoč, včasih, v tistih časih, zgodaj zjutraj, zjutraj; na osnovi besede *maša* sklepamo na posredni čas in kraj (krščanstvo); grad, hrib, izba, polje.
3. Literarni liki:
- *Mlada Vida* – tip mlade ženske oziroma matere, ki ima bolj funkcijske kot individualne lastnosti, zato je Mlada Vida tip in ne individuum; stranski književni osebi sta »črn zamorec«, ki nastopa kot antagonist, in dete, ki je le omenjeno;
 - *Lepa Vida* – Lepa Vida, črn zamorec; španska kraljica, kraljevič, kralj; bolno dete, mož/starec;
 - *Kraljevič in Lepa Vida* – tip kraljeviča oziroma živalskega ženina; kralj, mati; v inačici ljudske pravljice se podobno kot v inačici ljudske pesmi s Štajerske pojavlja motiv »junaške Vide« oziroma »Vidoj nestrašljivoj«, kar dejansko priča o motivu junaške deklice, ki je diskretno prisoten in ni nadalje razvit.
4. Dobro – slabo:
- *Mlada Vida* – Vidin odhod od doma, zapustitev *deteta* je kaznovana s samomorom;
 - *Lepa Vida* – meja med dobrim in slabim ni črno-belo izražena, ampak so v ospredju že sodobnejše dihotomije, in sicer: dom – tujina; mladost – starost; revščina – bogastvo; zasebno – javno; lastni otrok – tuji otrok;
 - *Kraljevič in Lepa Vida* – Vidin odnos do živalskega ženina v podobi kača je »nagrajen« s poroko in življenjem v kraljestvu.
5. Zgradba dvojnosti, trojnosti:
- *Mlada Vida* – zgradba temelji na stopnjevanju dogajanja, in sicer v smeri tragičnosti;
 - *Lepa Vida* – stopnjevanje; tri nedelje; ponavljanje besed;
 - *Kraljevič in Lepa Vida* – tipična zgradba trojnosti, ker kraljevič kač/-a trikrat pride do Lepe Vide, Vida trikrat udari kačo s šibo; tri enoletne šibe itn.
6. Čarobni rekviziti:
- *Mlada Vida* – v tej inačici ni izrazitih čarobnih rekvizitov, to funkcijo bi lahko imelo »korenčje« v pomenu čudežnega zdravila (»če boš ti dete v njem skopala, / pa bo dete precej mirno.«), vendar ne pride do njegove uporabe;
 - *Lepa Vida* – luna, sonce;
 - *Kraljevič in Lepa Vida* – v pravljici je več čarobnih rekvizitov: Vidina dobrota, proso in leskova šiba.
7. Enodimenzionalnost:
- *Mlada Vida* – v tej inačici ni izrazite enodimenzionalnosti ali ravni čudeža;
 - *Lepa Vida* – dogajanje je enodimenzionalno (govor sonca in lune);
 - *Kraljevič in Lepa Vida* – tipična enodimenzionalna značilnost je v pogovoru Lepe Vide s kačo (poosebljena žival), pri tem se Lepa Vida ne začudi, da žival oziroma kač/-a govori.

Na osnovi aplikacije literarne teorije na inačicah motiva Lepe Vide v mladinski književnosti je razvidno, da se enodimenzionalnost lahko pojavlja ne glede na to, ali je besedilo ljudsko ali avtorsko, in ne glede na to, ali se motivne prvine pojavljajo v proznih ali pesemskih besedilih.

Psihoanalitična teorija

Četrta je psihoanalitična teorija, najbolj znan je pristop Bruna Bettelheima, ki ga je uporabil v knjigi *Rabe čudežnega* (1976; v slovenščini 1999 in 2002). Med psihoanalitičnimi pristopi je naveden tudi švicarski znanstvenik Carl Gustav Jung (1875–1961), ki je analiziral arhetipe v pravljicah. Arhetipska teorija Jungove učenke Marie-Louise von Franz (1915–1998) daje nov vpogled v analizo, ker je v številnih študijah opozorila na arhetipe v pravljicah,¹² proces individuacije in interpretacije modela ljudske pravljice. Njena psihoanalitična študija o življenju francoskega pisatelja Antoina de Saint Exupéryja (1900–1944) in njegove knjige *Mali princ* (1943) z naslovom *Puer aeternus* (1970/1988) je izzvala številna odobravanja in kritike. Na Bettelheima je že na Dunaju vplival Sigmund Freud, kar je razvidno v celotni knjigi. Knjiga je sestavljena iz dveh delov. V prvem teoretičnem delu Bettelheim predstavlja svojo psihoanalitično teorijo na modelu ljudske pravljice. V drugem delu, ki je praktičen, aplicira teorijo na model ljudske pravljice (*Janko in Metka*, *Rdeča kapica*, *Jakec in fižolovo steblo/Jakec in čarobni fižol*, *Sneguljčica*, *Zlatolaska in trije medvedki*, *Trnuljčica*, *Pepelka*) in na motivno-tematski sklop ljudskih pravljic o živalskem ženinu. Že v uvodu, v prvem teoretičnem delu, Bettelheim napove ključno misel, da model ljudske pravljice omogoča psihoanalitično gledano vpogled v globlji smisel življenja. Model ljudske pravljice, ki predstavlja zgoščene človeške izkušnje, kratko, jedrnat in premočrtno obrušene v tisočletjih nastajanja skozi številne ustne in pisne različice, omogoča, da mladi bralci na simbolni ravni izživijo svoje notranje probleme. Meni, da je v modelu ljudske pravljice zgoščeno prikazan red, ki ima kljub kaosu in preizkušnjam srečen konec, s čimer omogoča otrokom, da na simbolni ravni aplicirajo model reda. Pri raziskovanju se je Bettelheim načrtno osredotočil le na model ljudske pravljice, ki omogoča otroku podoživljanje in izživljanje tudi negativnih čustev na simbolni ravni, in ne na model klasične avtorske pravljice ali model sodobne pravljice, saj te nimajo značilnosti prvega modela, predvsem pa nimajo srečnega konca, ki otrokom daje občutek varnosti. Bettelheim meni, da so klasične avtorske in sodobne pravljice depresivne, imajo odprt zaključek, kar otroku ne daje občutka varnosti. Ljudske pravljice imajo odkrite in skrite pomene, otrok intuitivno doživlja in podoživlja njihov skriti pomen, ki mu omogoča katarzo določenega notranjega problema. Skriti pomen *Pepelke* je kompetitivnost med sorojenci, v *Janku in Metki* je globlji pomen sekundarne separacije, v *Sneguljčici*

¹² Gl. *An Introduction to the Psychology of Fairy Tales*, 1970; *Feminine in Fairy Tales*, 1972; *Shadow and Evil in Fairy Tales*, 1974; *Psychological Meaning of Redemption Motifs in Fairy tales*, 1985; *The Interpretation of Fairy Tales*, 1990; *Individuation in Fairy Tales*, 1991; *Archetypal Patterns in Fairy Tales*, 1997.

je opazen motiv ljubosumja oziroma motiv kompetitivnosti med materjo/mačeho in hčerko. Bruno Bettelheim je v odlomku knjige celo poglavje posvetil motivu živalskega ženina na primeru pravljice *Žabji kralj* J. in W. Grimma. Njegove povezave tega motiva s spolnostjo so zelo neposredne: »Dejstvo, da v teh pravljicah živalskega ženina enako pogosto ozdravi ljubezen, žensko kot živalsko nevesto iztrga iz zakletosti vdanost moškega, je dodaten primer za to, da se isti pravljичni motiv nanaša tako na ženske kot na moške« (Bettelheim 2002: 387).

V ljudski pravljici *Kraljevič in Lepa Vida* je prevladujoči motiv živalskega ženina, ker se kraljevič pojavlja kot kača, v nekaterih inačicah (*Kraljevič in Lepa Vida*) pa se na Slovenskem pojavlja tudi kot kač (*Deklica in Kač*).¹³ Če podrobno analiziramo slovensko pravljico *Kraljevič in Lepa Vida*, lahko sklepamo, da kraljevič, ko je pregnan od doma, ker ne hodi k maši, ve, da ga bo rešila Lepa Vida, ki se je tisti dan rodila. Gre za oddaljen motiv dogovorjenih in asimetričnih porok – starejši moški in mlajša ženska oziroma štirinajstletna deklica. Aluzije na spolnost so v tem, da se kraljevič kač/-a trikrat splazi k Lepi Vidi in ji reče: »*Jaz nisem huda kača; mlad kraljevič sem. Usedi se na tla, jaz se pa splazim k tvojim nogam in ti povem, kaj naj storiš, da me odrešiš.*« Potem se Vida usede na tla, kača se plazi k njej ... Na simbolni ravni je prikazan motiv »lepotice in zveri«, ko je žival rešena uroka. Ob dejstvu, da kraljevič ni šel k maši in da ima konflikt z materjo, Bettelheim na primeru nemške inačice motiva (s to razliko, da je ženin žaba oziroma žabec, jež ...) pravi, da imajo matere vlogo čarovnice, ki povzročijo, da se otrok spremeni v žival. Bettelheim v tem vidi motiv tabuizirane spolnosti, za katero pravi, da otrok gleda na spolnost kot na nekaj tabuiziranega. Po navadi ljubezen in vdanost junakinje preobrazijo žival nazaj v človeka. Bettelheim razlaga motiv živalskega ženina z mislijo, da pravljice nagovarjajo nezavedni del duševnosti. Pravi, da je v večini zahodnih pravljic žival moškega spola in jo iz začaranosti lahko reši samo ženska, četudi v slovenski pravljici *Kraljevič in Lepa Vida* ni niti posrednih omemb ljubezni, ker je bila tudi ta tabuizirana. Bettelheim (2002: 390) navaja primer bantajske (kalfrijske) zgodbe, kjer je živalski ženin krokodil, ki se mu povrne človeška podoba le, ko mu devica polži gobec. Pri tem motivu je ekspliciten, ker pravi, da so »/o/čitno /.../ tvorci teh pravljic sodili, da mora, če naj bo zveza srečna, ženska premagati svoj pogled, da je spolnost odvrtna in živalska« (Bettelheim 2002: 391). Razmišljanje o motivu živalskega ženina pa sklene z mislijo, da v zahodni civilizaciji animalni vidiki ženske spolnosti niso grozeči, samo vidiki moške spolnosti privzemajo podobo zveri.

¹³ Do podobnosti pri prevajanju besede *kač* ali *kača* v slovenščino lahko najdemo vzporednice v slovenskem prevodu Biblije, kjer je uporabljena beseda *kača* (samostalnik ženskega spola). V hebrejščini oziroma v jeziku Biblije je uporabljena beseda *nahaš*, ki je samostalnik moškega spola. V drugem jeziku izvirmika, po katerem se je zgledoval slovenski prevod Biblije, je uporabljen latinski samostalnik *serpens*, ki je v Vulgati tudi moškega spola. V angleškem prevodu Biblije (Cambridge) je uporabljena beseda *serpent*, ki je samostalnik moškega spola, tudi rabljen je osebni zaimsek *he*, v francoščini *le serpent* (sam. m. sp.), v ruščini *zmei bil* (m. sp.); hrvaško *zmija* (ž. sp.), v španščini *la serpiente* (ž. sp.), v nemščini *die Schlange* (ž. sp.), italijansko *il serpente* (m. sp.). Pri raziskovanju jezika izvirmika, hebrejščine in latinščine, je pomembna simbolika samostalnika, ki je moškega spola. Nadaljnje primerjalne raziskave na tem področju so znanstveni izziv, zaželeno pa tudi zaradi semantike.

Sociološka teorija

Peti pristop je sociološki – Jack Zipes¹⁴ (1937) je objavil številne knjige o zgodovini ljudske pravljice,¹⁵ teoriji modela¹⁶ in poglobljene interpretacije o ljudskih in avtorskih pravljicah ter njihovih filmskih predelavah. Na področju modela ljudske, avtorske in sodobne pravljice je že od začetka kazal izrazito sociološko usmerjenost v analizah pravljic in je od prve znanstvene knjige *Breaking the Magic Spell: Radical Theories of Folk and Fairy Tales* (1979) le še izostril svojo teorijo ter jo poimenoval socialni darvinizem. Uvedel je tudi termin Richarda Dawkinsona iz biologije in evolucijske teorije (1976) – *mem* – in pravi, da so memi ideje ter asociacije, ki se jih takoj spomnimo ob formuli *Nekoč davno ...* Številni se ne strinjajo z njegovo sociološko teorijo, toda ne glede na to je področju preučevanja pravljic dal prepotrebno znanstvenost in sociološki kontekst – vpliv časa in prostora. Meni, da so pravljice internacionalne oziroma univerzalne (nedoločeni čas in prostor, brez imen) in nacionalne po drugi strani, ker izražajo določeno kulturo, čas in prostor. Meni, da v pravljicah prevladuje diskurz dominacije moških nad ženskami in da so pravljice J. in W. Grimma predvsem socializirale vlogo podrejenih žensk in dominacijo moških. Omenja rokopisno različico pravljic J. in W. Grimma iz leta 1810, in sicer trenutek, ko Sneguljčica pride k palčkom v gozd in jo ti sprejmejo pod pogojem, da bo le gospodinjala. Ob margini sta avtorja z roko dopisala, kar je bilo leta 1812 tudi objavljeno, in sicer da sedem palčkov reče Sneguljčici, da lahko ostane pri njih, če bo likala, prala, pospravljala, kuhala, pomivala, če bo gospodinjala in če bo vse čisto in snažno ... Omenil je tudi pretresljivo dejstvo, da je Hitler s pravljicami bratov Grimm vzgajal naciste.¹⁷

Aplikacija sociološke teorije na motiviko Lepe Vide v mladinski književnosti je nadvse zanimiva. Lepa Vida krši implicitne prepovedi patriarhalne družbe, češ da ženska ne sme zapustiti niti moža niti otroka. Zipes ugotavlja, da je to v ljudskem izročilu pojmovano kot zločin, za katerega je ženska v modelu ljudske pravljice kaznovana, če pa zrcalimo situacijo in moški zapusti ženo in otroka, ta v modelu ljudske pravljice praviloma ni kaznovan. Kar je tudi dokaz o patriarhalni perspektivi zbiralcev in/ali piscev ljudskega izročila, ki so bili predvsem moški: G. Straparola, G. Basile, G. Perrault, J. in W. Grimm, A. V. Afanasov, P. C. Asbjornsen, J. Moe idr. Zipes tudi pravi, da so v literarni zgodovini darvinovsko preživeli le tisti motivi, ki so ohranili svoje elementarno bistvo in so

¹⁴ Jack Zipes je profesor nemščine na Univerzi v Minesotti v ZDA. V angleščino je prevedel zbirko sicilijanskih pravljic iz italijanščine Luise Rubini *Fiabe siciliane* (1999). Najprej je prevedel prvi del (*Beautiful Angiola*, 2003), nato drugi (*The Robber with a witch's head*), zdaj pa sta izšla oba dela v integralni verziji (*Beautiful Angiola: The Lost Sicilian Folk and Fairy Tales of Laura Gonzenbach*, 2005). Gostoval je tudi v Sloveniji ter imel predavanja in seminarje na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani 4. in 5. maja 2007.

¹⁵ Gl. npr. Zipes, Jack, 2001: *Fairy tale tradition: From Straparola and Basile to the brothers Grimm: text, criticism*.

¹⁶ Gl. npr. Zipes, Jack, 2006: *Why fairy tales stick: the revolution and relevance of a genre*.

¹⁷ Gl. *Breaking the Magic Spell: Radical Theories of Folk and Fairy Tales*, 1979.

se hkrati prilagodili času in prostoru oziroma kulturi. Pravi, da je na svetu ok. 50–75 pravljicnih motivov ter da so ostalo le različice istega motiva, ki so se po njegovem mnenju ohranile zato, ker se dotaknejo instinkta. Pravljicni motivi so potrebovali nekaj stoletij razvoja, da so dobili osnovno pravljичno obliko, ki se potem replicira. K razvoju pravljič je veliko prispeval razvoj tiska, pismenost in prehod od ustnega k pisnemu izročilu. Zipesa zanima moralna stran pravljič, odnos elita – ljudstvo, moški – ženske, nadrejeni – podrejeni. V modelu ljudske pravljičice so na simbolni ravni ubesedeni konflikti in rešitve le-teh. Zipes meni, da čim bolj je pravljica univerzalna, Lüthi bi rekel, čim bolj so nedoločeni čas, kraj in literarni liki, tem bolj je aplikabilna.

Slovenska ljudska pravljica *Kraljevič in Lepa Vida* je tipičen primer dva tisoč let starega motiva živalskega ženina, ki je zapisan v prvem najdenem pisnem viru oziroma mitu o Amorju in Psihi (Apulej: *Metamorfoze ali Zlati osel*). V slovenskem prevodu Amorja in Psihe je mit dolg okrog 60 strani in je zelo kompleksen in ekspliciten glede spolnosti, npr. Amor in Psiha sta dobila otroka, ki mu je ime Užitek. Moralna koda, ki jo najdemo v ljudski pesmi *Mlada Vida*, je izrazita prevlada patriarhalnih vrednot, ki posredno nakazuje čas njenega nastanka – srednji vek in fevdalizem. Zipes meni, da ljudske pesmi in pravljičice, v katerih so ženske podrejene, moški pa nadrejeni, socializirajo vloge le-teh. Preprosto dejstvo, da je bila Mlada Vida za zapustitev moža in otroka kaznovana s smrtjo ali samomorom, govori v prid diskurzu dominacije moških nad ženskami. Če primerjamo motiv Mlade Vide v ljudski pesmi (Ihan) in njen tragičen konec, bi bila za primerjalno analizo ustrežna slovenska legenda z naslovom *Srebrna*. Legenda govori o turški ugrabitvi mlade žene Srebrne, ki se kljub blagostanju v tujini odloči vrniti domov in pride na poroko svojega moža, ki je mislil, da je ne bo nazaj. Ko Srebrna dokaže identiteto, se mož vseeno poroči, ona pa od žalosti umre. V tem besedilu ponovno vidimo patriarhalni zorni kot, da je ženska junakinja, ugrabljen in kriva brez krivde, kaznovana s smrtjo, četudi se je poročil njen mož, ne pa ona.

Tudi slovenska pravljica *Kraljevič in Lepa Vida* govori o spremembi socialnega statusa: »Šla sta v kraljevičev grad. Kralj in kraljica sta bila zelo vesela in naredili so veliko svatbo. Pa sta tako še sedaj v tistem gradu na hribu, če še živita.« Protislovno je, da v pravljičah povzdigujejo skromnost, revščino, poštenost, podeželskost, domačijskost, delo na polju ipd., četudi se večina pravljič zaključí s spremembo socialnega statusa na višje: bogastvo, graščine, brezdelje itn. V pravljici *Kraljevič in Lepa Vida* se Lepa Vida kaže kot submisivna, naredi, kar ji reče kraljevič, ni si ga sama izbrala, ampak je bila izbrana, ona se žrtvuje zanj, je delavna. To besedilo temelji na samozatajevanju Vidinih čustev v korist kraljevičevih želja ali ukazov (»*Usedi se na tla, jaz pa se splazim k tvojim nogam in ti povem, kaj naj storiš, da me odrešiš. Prav, Vida se je usedla na tla, kača pa se je splazila k njej in ji rekla /.../ Vida je storila, kakor ji je velela kača.*«). Vidini atributi so mladost, lepota in vdanost. Zipes ugotavlja zanimiv paradoks ljudskega izročila, in sicer da so zbiralci in avtorji pravljič predvsem moški, poslušalke

oziroma bralke pa predvsem ženske, ki so ponotranjile želje/ukaze moških in jih izkazujejo kot »svoje«. Pravi, da živimo v času mazohistične kulture (kastracija žensk, npr. Pepelka, Brezroka deklica, Kosmatinka ...), ko kralj finančno nagradi kraljeviča in ga socialno promovira tako, da mu podari polovico kraljestva in svojo hčerko za ženo. Gre za tipičen primer pojmovanja žensk kot blaga.

Feministična teorija

Šesti pristop je feministični, predstavnice pa so ameriška znanstvenica Maria Tatar (1945) (*The hard facts of the Grimms' fairy tales*, 2003), britanska mitologinja Marina Warner (1946), ki je je interpretirala simbole v pravljicah (*From the Beast to the Blonde: On fairy tales and their tellers*, 1994), v sodobnosti pa je največ pozornosti izzvala knjiga ameriške psihoanalitičarke Clarisse Pinkola Estés (1945) *Woman who run with wolves* (1993), ki je izšla tudi v slovenščini z naslovom *Ženske, ki tečejo z volkovi* (2003). Estésova je ob analizi pravljic analizirala arhetip divje ženske, in sicer v pravljicah *Sinjebradec*, *Modra Vasilisa*, *Menave*, *Grdi raček*, *Mariposa – Metuljčica*, *Okostnjakinja*, *Rdeči čevlji*, *Morska koža/Sorodna duša*, *Deklica z vžigalicami*, *Zlatolaska*, *Medved mlade lune*, *Dekle brez rok*, *Trije zlati laski*. Teorija Clarisse Pinkola Estés je sinergija dveh teorij, Jungove arhetipske teorije in feministične teorije. Ob študiju Jungovih arhetipov je prišla do spoznanja, da se določeni arhetipi ponavljajo predvsem pri ženskah v smislu izkoriščanja ženske duševnosti, kar je še neraziskano področje. Raziskovala je arhetip divje ženske oziroma vzroke in posledice zatajevanja ženske identitete in njeno podrejanje moškimi. Njena knjiga je vzbudila skrajno pozitivne in skrajno negativne odzive, ker je znanstveno delo, napisano v izrazitem metaforičnem slogu. Poleg tega, da je znanstvenica, je Pinkola Estés tudi pravljjičarka, saj pripoveduje pravljice. Zavzema se za pravljjičarstvo in zdravljenje s pravljicami, predvsem v smislu ozaveščanja žensk o lastni identiteti, moči, intuiciji.

Če apliciramo feministično teorijo Estésove na motiv *Mlade Vide*, lahko rečemo, da je *Mlada Vida* odšla iz patriarhalnega raja, potem je v tujini spoznala, da ji je žal zaradi deteta. Zaradi materinske ljubezni do otroka se želi vrniti, vendar je v ljudski pesmi *Mlada Vida* kaznovana s samomorom oziroma skokom v vodo. Estésova bi rekla, da *Mlada Vida* govori o motivu izgnanstva. O tem motivu piše zelo pozitivno in pravi, da biti izgnanec pomeni biti v prednosti. Trdi, da je boljše biti izgnanec kot biti v neprimernem okolju ali skupnosti. Izgnanstvo naredi junakinje za močne, zato se nekatere inačice *Mlade Vide* zaključijo tudi optimistično. Estésova pravi, da če ženska ne najde sveta, ki jo bo sprejel, ga bo konstruirala sama. Estésova v knjigi na primeru pravljice *Grdi raček* analizira tipe mater, ki jih lahko apliciramo tudi na lik matere v *Mladi Vidi*. Prvi tip je tip ambivalentne ali razdvojene matere, drugi je tip kolapsirane ali zlomljene matere in tretji tip je tip nematerinske ali otročje matere. V ljudski pesmi *Mlada Vida* vidimo razvoj materinskega lika od tipa nematerinske ali otročje matere, ki ravna tako, da ravna nematerinsko in zapusti »bolno dete«. V izgnanstvu *Mlada Vida*

postane tip ambivalentne ali razdvojene matere med principom ugodja v tujini in principom realnosti doma (*bolno dete, star mož*). Razvoj njenega materinskega lika se zaključi s tipom kolapsirane ali zlomljene matere, ki stori samomor s skokom v vodo oziroma morje.

Na osnovi feministične teorije Estéseve bi lahko rekli, da je lik Mlade Vide v ljudski pesmi (Ihan) tip viktimizirane oziroma trpinčene ženske. Tudi tragični zaključki ljudske balade in dominacija le-teh nad optimističnimi inačicami govorijo o patriarhalnem odnosu do motiva Mlade Vide, ki dokazujejo, da je domačijska vloga bistvo žensk. Estéseva meni, da je to hkrati izločanje žensk iz kulture in odločanja. Ženski lik Mlade Vide je pojmovan kot lastnina. Socializacija žensk poteka tudi preko ljudskih pesmi in pravljic, predvsem tistih, ki poudarjajo pričakovanja, da deklice oziroma ženske rastejo v skladu s pričakovanji moških, da se od žensk pričakuje, da se »obnašajo lepo«. Primer *Mlade Vide* kot mladinskega besedila je tudi neke vrste družbeni pritisk na vloge spolov in konformizem žensk. Kultura nam predpisuje obnašanje, videz, moč, obliko, ekonomijo, vlogo spolov, pridnost, prepričanje.

Estéseva zaključuje teoretično razmišljanje o tipih mater, ki bi ga lahko aplicirali na lik Mlade Vide v ljudski pesmi, in sicer Mlada Vida čuti instinktivno ljubezen in zaščito do otroka, zato ga zaščiti na ta način, da odide.

Poststrukturalistična teorija

Sedma teorija je poststrukturalistična teorija švedske znanstvenice Marie Nikolajeve (1995), ki pri raziskovanju pravljic združuje dve teoriji, in sicer strukturalistično in psihoanalitično. Osnovo predstavlja teorija Vladimirja Proppa, na kateri temelji zgradba pripovedi; osnovna dihotomija ali nasprotje ter manko in zapolnitev manka. V teoriji poudarja Proppove binarnosti oziroma nasprotja (manko – zapolnitev, prepoved – kršitev, spopad – zmaga, dobrodejen – škodljiv, duh – materija, pomočnik – nasprotnik, dajalec – prejemnik, prihod – odhod itn.). Citira Proppovo formulo $S \rightarrow O$ ali subjekt (junak) želi objekt (kraljično), na kateri temelji pripoved oziroma pravljica. Zanimivo je, da Proppova strukturalistična teorija temelji na temeljnem nasprotju manko – zapolnitev manka. Nikolajeva navaja še teorijo J. Greimasa in pravi, da pravljica temelji na nasprotju hoteti – morati. Propp in Greimas s strukturalistično teorijo predstavljata le gradbeno ogrodje, ki mu vsebino oziroma smisel zapolni arhetipska teorija C. G. Junga. Le-ta pravi, da je začetek pravljice v harmoniji, jedro je kaos in zaključek nova harmonija, kar je v skladu z Jungovim potovanjem junaka oziroma junakinje in fazami v zrelostnem razvoju od začetne separacije, osrednje iniciacije in sklepne individuacije.

Če apliciramo poststrukturalistično teorijo Nikolajeve na ljudsko pesem *Mlada Vida*, lahko ugotovimo, da sicer temelji na dihotomiji manko – zapolnitev manka

in da je arhetipsko potovanje Mlade Vide v bistvu potovanje antijunakinje, ki gre od doma (separacija) na pot preizkušenj (inicijacija), vendar v ljudski pesmi ne doseže stopnje osebnostne zrelosti (individuacija), ker stori samomor.

Če apliciramo teorijo na ljudsko pravljico *Kraljevič in Lepa Vida*, vidimo sicer nerazvit ali fosiliziran motiv »junaške deklice«, vendar je kraljevič glavna književna oseba, Lepa Vida pa stranska, ker ni nosilka sprememb. Na začetku pravljice je kraljevič prikazan kot nezrela oseba, ki izbere princip ugodja (rajši spi), ne pa princip realnosti (obisk maše). Kraljevič gre res od doma (separacija), odide na pot preizkušenj (individuacija) in doseže neke vrste zrelost oziroma integracijo (individuacija). Vendar le-ta ni tako izrazita, ampak je bolj nakazana kot izražena (iskanje, naloga, preizkus, potovanje, padec, smrt in ponovno rojstvo).

Zaključek

Aplikacija sedmih teorij modela ljudske pravljice (folkloristična, strukturalistična, literarna, psihoanalitična, sociološka, feministična in poststrukturalistična) na primeru motiva Lepe Vide v slovenski mladinski književnosti pojmuje motiviko Lepe Vide v mladinski književnosti kot seštevek različnih motivov (motiv ugrabitve, izgnanstva, hrepenenja, živalskega ženina/neveste, (dogovorjene) poroke, kupčije/pogodbe, preizkusa/testa, nezvestobe, kršitev prepovedi/tabuja, kaznovanje žensk). Inačice *Lepe Vide*, ki imajo tragičen zaključek (pesimizem), so bolj navezane na mitološko tradicijo, inačice s srečnim zaključkom (optimizem) pa so bolj povezane s pravljичnim izročilom. Najbolj znana in objavljena v Sloveniji je inačica ljudske pesmi *Mlada Vida* (Ihan) s tragičnim koncem, obstaja pa tudi nekaj inačic ljudske pesmi iz Kranjske, Štajerske in Kroke, za katere je značilen srečen zaključek. Vprašanje, zakaj je v slovenskem mladinskem leposlovju bolj znana inačica s tragičnim zaključkom, ostaja odprto. Prešernova *Lepa Vida* ima dramski zaključek ali vsaj nevtralen. Slovenska pravljica *Kraljevič in Lepa Vida* se le posredno navezuje na osrednjo motiviko ljudske pesmi *Mlada Vida*. Zanimiva je postmodernistična inačica subverzivne pesmi Andreja Rozmana Roze z naslovom *Lepa Vida v akciji*. Primerjalna analiza različnih inačic motiva Lepe Vide v mladinski književnosti ponuja s stališča dekonstruktivistične in feministične teorije, ki posveča pozornost odsotnim, izpuščenim in tihim¹⁸ prvinam v književnih besedilih, nov pogled na znano besedilo, ki je v literarnoreceptijskem procesu postalo tudi mladinsko. Lepa Vida je eden izmed nacionalnih motivov v slovenski književnosti in kot tak je postal tudi eden izmed poglobitvenih motivov v mladinski književnosti. Primerjava različic *Mlada Vida – Lepa Vida – Kraljevič in Lepa Vida*, predvsem pa *Lepa Vida v akciji*, mladim bralcem ponuja neobremenjeno interpretacijo nacionalnega motiva, ki je postal mit.

¹⁸ Angleški izrazi so *absent*, *gap*, *silent*.

Literatura

Bettelheim, Bruno, 1999, 2002: *Rabe čudežnega: o pomenu pravljic (The uses of enchantment)*. Prevod: Jana Unuk. Ljubljana: Studia humanitatis.

Grafenauer, Ivan, 1943: *Lepa Vida: študija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Filozofsko-filološko-historični razred 4.

Hribar, Tine, 1983; *Drama hrepenenja (od Cankarjeve do Šeligove Lepe Vide)*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Lüthi, Max, 1982: *The European folktale: form and nature*. Bloomington: Indiana University Press.

Nikolajeva, Maria, 1995: *Literature as a Rite of Passage: A New Look at Genres*. Compar(a)ison.

Pinkola Estés, Clarissa, 1995: *Women who run with the wolves: myths and stories of the wild woman archetype*. New York: Ballantine Books.

Propp, Vladimir, 2005: *Morfologija pravljice. (Morfologija skazki, 1928)* Prevod: Lijana Dejak. Ljubljana: Studia humanitatis.

Tatar, Maria, 2003: *The hard facts of the Grimms' fairy tales*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.

Thomson, Stith, 1997: *Motif-index of folk-literature: a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, examples, fabliaux, jest-books, and local legends*. Revised and enlarged ed. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.

Zipes, Jack, 2002: *The Oxford companion to fairy tales: ([the western fairy tale tradition from medieval to modern])*: Oxford, New York: Oxford University Press, cop. 2000.
<<http://www.answers.com/library/Fairy%20Tale%20Companion-cid-1845962085>>
(Dostopno 24. 7. 2008.)

Zipes, Jack, 2006: *Why fairy tales sticks: the evolution and relevance of a genre*. New York, London: Routledge.